

MOHÁCSI BUGARSZKI NORBERT:
A MAGYAR CSÍKJELRENDSZER,
AVAGY VONALKÓD A NÉPI KULTÚRÁBAN
Tudomány és állampolgári tudomány – a zsák meg a csíkja

Úgy sejtem, egyetlen tudománytörténeti monográfiában sem szerepel a ’sokaságképzés’ szó. Pedig a kőzetek, a talajok, az álló- és folyóvizek, az állatok, a növények világának titkait faggató természetbúvárok sem építhettek másra sohasem, minthogy konok szívósággal, nemzedékek egymásra épülő munkájával minél több egyedi létezőt azonosítsanak, írjanak le és illesszenek be fokozatosan finomodó felosztásokba. (Ezek aztán előbb-utóbb rendszertanná értek.) Ehhez vagy magukat az egyedi fizikai objektumokat (ásványokat, csigákat, rovarokat, madarakat és sok minden mást) kellett szisztematikusan gyűjteményekbe szervezni, vagy valóságos és környezetéből eltávolított példányok helyett azok részletes leírását, rajzát vagy fényképét „betermelni” egy szakadatlanul bővülő „közösbe”. Ezek a tudástárak váltak aztán a modern tudomány kialakulása után soha nem kérdőjelezett szakmai standarddá, kiindulóponttá, amelyek szilárd fundamentumára épültek az egyes diszciplínák.

Amikor pedig a társadalmak ráébredtek, hogy saját múltjuk és kultúrájuk, teljes szellemi örökségük is efféle sokaságokból épül fel, itt is ugyanúgy megindult az adatoló-leíró gyűjteményezés. A mesék, a mítoszok, a hiedelmek, a teremtéstörténetek, majd a népi hagyományok, a népzene, népdalok, néptáncok világa mind-mind megteremte magának az elhivatott, kitartó, szorgalmas és szenvedélyes gyűjtőket, tudós kutatókat, akik lejegyezték, amit tudtak. Megint mások a tájszavak, a közmondások, a földrajzi és helynevek, a népi gyógynövények vagy épp a gombafajták miatt jutottak el a strukturált rögzítés fontosságának felismeréséig: tisztában voltak vele, hogy ezek mögött tudásobjektumok fogyatkozó sokasága áll, ahol a megőrzés a megmentéssel egyenértékű.

A túlélés szempontjából az anyagi kultúra darabjai, a készített dolgok, az artefaktumok jelentették mindig a legnagyobb kihívást. Ahogy a kultúrtáj és az életforma összekapcsoltan változik, úgy rostálódni ki szakadatlanul teremtett tárgyaink és eszközeink a fizikai környezetből. Addig léteznek, amíg van használati értékük: ha kell, nemzedékeken keresztül kerülnek újra és újra hasznosításra, családon belül, vagy ha másképp nem, árveréseken, kótyavetyéken keresztül, hogy aztán szemétdombra hajíttassanak, amikor már annyira elkoptak vagy elavultak, hogy nyersanyagértékük sem maradt. S ha „minden halott öreg egy lángoló könyvtár” (ahogy Amadou Hampate Ba mali születésű író, a nyu-

gat-afrikai szóbeli hagyomány megőrzésének hőse írta egykor), akkor „minden megsemmisülő tárgy egy lángoló múzeum”. Az egyes darabok pusztulása mindig sokaságot szűkít, különböző tárgynosztályokon belül, és ezzel nemcsak az anyagi érték amortizálódik (amivel önmagában nem lenne gond), hanem információk veszteség is termelődik (ami viszont nagy baj, hiszen minél kevesebb a mozaik, annál nagyobb rekonstrukciós kihívást jelent helyesen elmesélni valamit a múltrol). És ebben nincs semmiféle túlzás. Hogyan másképp tudta volna Benda Gyula rekonstruálni a keszthelyi lakáskultúra-típusokat, mint a megmaradt bútorok felől? A zsámbéki Borus Ferenc elképesztő világitástörténeti szakismerete azon alapul, hogy ezernél is több különleges lámpájának minden egyes darabját maga ápolja, javítja, teszi működőképesé, s így mindig újabb és újabb részleteket illeszthet egy egyre nagyobb egészhez. S ha már nincsenek meg a tárgyak, még mindig elérhetőek a tárgyleírások. Miért bibelődne másképp Granasztói György kétszáz kiskunhalasi inventárium (tárgylista) tízezerénél is több tételének számítógépes feldolgozásával, ha nem lenne jelentősége minden egyes darabnak? Akár egyetlen új lista egyetlen tétele is képes lehet árajzolni vagy pontosítani az együtt előforduló tárgyak rajzolatait vagy az egy háztartásba tartozó tárgyak hierarchiáját.

Egykori tárgykörnyezeteink pusztuló kisvilágainak némely darabjait afféle hírmondókként fellelhetjük skanzenek, múzeumok, tájházak és kis helytörténeti gyűjtemények padlóján és polcain. Közös jellemzőjük az esetlegesség, ami oda sodorta őket, de leginkább az, hogy elsősorban illusztrációs értékük van. Reprezentálnak, alapismeretet terjesztenek, identitást formálnak, ez a küldetésük. Valamikor, valakik összegyűjtöttek egy állományt, amely tárgyak sokféle szempont szerint összekapcsolódó csoportjaira enged rálátást.

Ezekon a helyeken azonban a legritkább esetben folyik sokaságképzés. Számos kiállítóhelyen találunk például egy-egy különleges és izgalmas darabot korabeli mángorlóból, komoly gyűjteményt (sokaságot) azonban csak a Néprajzi Múzeum és a Göcseji Múzeum halmozott fel. S miközben nincs tudomásom a mángorlók virtuális óriás adatbázisának építéséről, hogy valamennyi fennmaradt mángorlóról egy helyen álljon rendelkezésre információ, e sorok írásának pillanatában is körülbelül félszáz magánkézben lévő, még le nem írt, gyűjteménybe nem került mángorló keresi az útját online piactereken. Belátható, hogy nincsen annyi múzeum, és nincsen annyi múzeumi szakember, hogy minden tárgytípusnak legyen saját specialistája és tematikus gyűjteménye.

De ezen a ponton lépnek be a magángyűjtők. A Tandem Grafikai stúdió *Anno* című sorozata immár félszázánál is több könyvecskében bizonyítja, hogy „van érdeklődő jelene is a mulandó idő cirógatni való tárgyainak és a velük kapcsolatban előbukkanó gondolatok megfogalmazásának”. De számtalan tárgysokaságról még azt se tudnánk, hogy egyszer létezett, ha nem lennének olyanok, akiknek öröm forrása időt és energiát pazarolni arra, hogy kávécsészékkel,

régi retikulókkal, kopogatókkal, legyezőkkel, pénzgyűjtő perselyekkel, „bőrdörmöcsökkel”, teababákkal, illatszerflaskákkal, ciradás kulcstartókkal, „arc- és hajkenőcsökkel”, iránytűkkel, morzsakefékkel és morzsalapátokkal, gombokkal, turistabotjelvényekkel, zászlótartókkal, kukucskálós ablakokkal, monogramos házjelekkel, régi sportérmekkel és „tánczrendekkel”, kapukilincsekkel, gyűszűkkel és régi idők más talányos tárgyaival foglalkozhassanak. És a sort még végtelen hosszúságban folytathatnánk *a kulturális mikroörökség* más darabjaival.

A gyűjtés nem tesz mást, mint igyekszik megteremteni *a megritkult sokaságok lehetséges teljességét*, amelynek révén a tudományos igényű feldolgozás is megvalósulhat. A magángyűjtő valójában ilyenkor mindig az állampolgári tudomány képviselője, mert űrt tölt be, amire az intézményes-hivatalos tudomány egymaga nem lenne képes.

Ilyen szemmel tekintsünk tehát arra a páratlan, immár ezer darabot is meghaladó liszteszsák-gyűjteményre, amelyet felújítással megmentett malmában, a régi falak megerősítése és hajdanvolt idők masináinak megreparálása és újratemetése mellett Mohácsi Bugarszki Róbert szedegetett össze, és lógatott fel függönyszerűen a műemléképület belső tereiben, meg tárolgat csendben kelenygeládákban. Tegyük hozzá: már a „törzsállomány”, az első száz darab is egy gyűjtőtől, a cserkúti Hajda (Zsiga) Györgytől származott, később ajándékozással, cserével és vásárlásokkal gyarapodott az állomány.

Csak hogy az ekképp létrejövő sokaság azonnal rendszerező kihívásba fordult, hiszen a szőttvászon zsákok anyaga, mérete, a festés fajtája, a zsák kötője, a rajtuk feltűnő nevek, szimbólumok és csíkjelek, valamint a liszteszsákok használatához kötődő ismeretek egységes rendszert alkotnak. Ezen a ponton válik állampolgári tudós (citizen scientist) az elkötelezett gyűjtőből. Pontosan tudja, mert a saját kárán tanulja meg, hogy az egyes zsákok csak a rájuk vonatkozó metaadatokkal számítanak jelentéstartó forrásnak. Melyik család birtokában volt, melyik településen használták, hányadik generációt szolgált ki, milyen technikával hosszabbították meg rágesálók fogai által veszélyeztetett életét. De legfőképp: mit jelentenek a szimbólumok és csíkjelzések a zsákon?

A válaszok megtalálása érett könyvvé félszáz interjú, évtizedes információgyűjtő terepkutatás, szakirodalmi feldolgozás s a népi textíliák történetének kutatóival való egyeztetés után.

A sok-sok újszerű felismerés közül is talán a legizgalmasabb az eredendően a textilbe szőtt vagy utólag (sablonnal, szabad kézzel) ráfestett csíkjelek „megfejtése”. Ezek ugyanis egyedi tulajdonjegyek. Női ágon (a hozománnyal) öröklődő kódrendszert hordoznak. Csakis helyben van jelentésük és jelentőségük (mert azt biztosítják, hogy a zsákok ne keveredhessenek el őrléskor). A jelentésmegkülönböztetést azok a variációk szolgálják, amelyek a szín, a csíkok elhelyezése, a csíkok száma, egymástól való távolsága és vastagsága alapján

„generálnak” egyedi kombinációkat. Egykor csak a szimmetrikus változatokat kedvelték, emiatt a variációk matematikai száma lecsökkent, de többre nem is volt szüksége a kis méretű közösségeknek: a törzsjegyek és járulékos jegyek (amelyek ugyanazon család egyes leányait különböztették meg) jól ellátták a funkciójukat. A jeleket nem kellett nyilvántartani, mindenki tudta, hogy melyik kihez tartozik. Sőt: a keresztbe csíkolás szegényebb, a hosszanti csíkolás mindig gazdagabb családot sejtet. A több csík is a módosabbakra utal, de ha túl sok vékony csík került a zsákra, az már inkább a szegénység, az elaprózódott kisbirtokok, a nadrágszjiparcellák képét idézte fel. S ha van megfelelő sokaság és jók a metaadatok, még a zsákok színszimbolikájának időbeni változása is nyomon követhető.

Ne felejtsük el, hogy a liszteszsákok egy többféleképpen összegabalyodó tárgysokaság részei is. Egy zsák egyfelől a saját gyártású (szövésű és festésű) textilneműk egyike, s csíkjai rendre feltűnnek más vászonfajtákon is (terítő, párnahuzat, törölköző, konyharuha). Másrészt a kelengyerítusok állandó szereplője a lányok kiházásításakor (beleértve a „kiállítást”, a ruhaneműk költözéskori mutogatását). A gabona-liszt-kenyér ciklus és ökoszisztéma fontos tárgyi darabja. Csíkjai a család-, mesterség- és tulajdonjelek világának fontos, eddig alig ismert alrendszerét is képezik. Helyük a szökrönyben, a szuszékban vagy másutt van rendesen. S ebbe a kisvilágba még a zsákokhoz (és azok foltjaihoz) kapcsolódó szólások és közmondások is beletartoznak, nem is mulasztja el a szerző ezeket sem összesöpörgetni. Mindezek okán a saját teljesítménye és tárgyválasztása túlmutat önmagán: az általa kiválasztott terület nagy felbontású vizsgálatában elért eredményei adalékul szolgálhatnak más, érintkező problématerületek kutatói számára.

Eredményei egyszerre járulnak hozzá a néprajztudományi, társadalomtörténeti és szemiotikai tudás bővítéséhez, és szolgáltatnak inspirációforrást mindenki más számára, akik friss erőforrást nyújtó szabadcsapatként szívesen csatlakoznának a tudományos megismerés reguláris hadseregéhez. Ez egyúttal figyelmeztetés is a magukat legjobban saját diszciplínáik intézményi sáncai mögött érző tudós-katonáknak, hogy nem baj, ha az ész mellett az érzéki tapasztalatot jelentő kéz és a szenvedélyt megtestesítő szív is tartósan jelen van a kutatási folyamatban.

De ha racionálisan és érzelemmentesen akarunk érvelni az állampolgári tudomány erősödő fontossága, felértékelődése mellett, elég arra a táguló szakadékra utalni ismét, amely az ellátandó kutatási feladatok mennyisége és a rendelkezésre álló emberi és anyagi erőforrások szűkössége között feszül. Alig követhető el nagyobb tudományos hiba, mint ha valaki „amatőrként”, laikusként, hobbitudományként akarná elutasítani a céhen kívül született tudást. (Eleg kézbe venni ezt a könyvet, és máris bárki immunissá válik az effajta gögre.) S nagy tudománypolitikai baklövés volna, ha a kutatástervezés és a tudományos kö-

zösség maga nem számolna azzal, miképpen tudja jobban kitárni az ajtókat az állampolgári tudomány képviselői előtt, akik egyre többféle formában újfajta módon segíthetnek megküzdeni régi kihívásokkal.

(Mohácsi Bugarszki Norbert: A magyar csíkjelrendszer, avagy vonalkód a népi kultúrában. [Mohács:] Szent Miklós Rend Egyesület, 2021)

Z. Karvalics László

történész